

Joanna Lusek, Albrecht Goetze

Stalag VIII A Görlitz. Historia – terażniejszość – przyszłość

I. Dulag VIII A Görlitz

Komendanturę obozu jenieckiego w Görlitz (pol. Zgorzelec) utworzono 26 sierpnia 1939 r., w koszarach we wschodniej części miasta. Pod zabudowę obozu przeznaczono osiemnastohektarowe pole przy drodze na Lubań (Lauban), przy Leopoldshainerstraße, które otoczono drutem kolczastym, a dla jeńców rozbito prowizoryczne płócienne namioty. Do momentu przeniesienia na miejsce docelowe, tj. do południowej części miasta, do dzielnicy Moys (obecnie: Ujazd) obóz miał charakter przejściowy (*Durchgangslager für Kriegsgefangene*, dulag)¹. Dla wielu jeńców stanowił punkt przerzutowo-transportowy w drodze do oddziałów roboczych poza obozem lub do miejsc przetrzymywania w głębi Rzeszy. Do 16 lipca 1940 r. dulagiem, potem stalagiem, kierował płk Georg von Kranold, od 7 sierpnia 1940 r. do 2 lipca 1943 r. – płk Alois von Bielas, od 3 lipca 1943 r. do rozwiązania obozu – płk Rudolf Teichmann. Nadzór nad jeńcami, przebywającymi w obozie oraz na komandach pracy pełnił Batalion Strzelców Krajowych 554 (*Landeschützenbataillon*), stacjonujący w Zgorzelcu, pod dowództwem mjr. księcia Reussa von Plauena i batalion tejże formacji 590 ze Świdnicy (Schweidnitz), pod dowództwem mjr. Kaisera².

¹ Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (dalej: ACMJW), Relacje i Wspomnienia (dalej: RiW), sygn. 795, sygn. 821; H. Lauerwald, *In fremdem Land. Kriegsgefangene im Stalag VIII A Görlitz (1939–1945). Tatsachen, Briefe, Dokumente*, Görlitz 1996, s. 5 i 42.

² H. Lauerwald, op. cit., s. 28; eadem, *Primum vivere. Zuerst leben. Wie Gefangene des Stalag VIII A Görlitz erlebten. Dokumentation und Grundlage mündlicher und schriftlicher Quellen ehemaliger Kriegsgefangener aus Frankreich, Belgien und Italien*, Bautzen 2008, s. 16; S. Senft, H. Więcek, *Obozy jenieckie na obszarze śląskiego okręgu Wehrmachtu 1939–1945*, Opole 1978, s. 64.

Pierwszy transport 8 tys. polskich żołnierzy przybył do Zgorzelca 7 września 1939 r.³. Liczba jeńców wzrastała, 30 października w rejestrach figurowało już ponad 10 tys. jeńców narodowości polskiej, litewskiej, ukraińskiej, białoruskiej, czeskiej oraz Żydów⁴. Większość z nich bezpośrednio po zewidencjonowaniu Niemcy kierowali do pracy w oddziałach roboczych poza obozem. Przetrzymano wówczas także cywilów, w tym kobiety. Do grona tego należeli przedstawiciele inteligencji, kultury oraz działacze społeczni ze Śląska, Wielkopolski i Pomorza. Dla nich Görlitz stanowiło przystanek w drodze do obozów koncentracyjnych w Dachau, Buchenwaldzie, Mauthausen i Linzu. We wrześniu 1939 r. w obozie przebywało 1674 cywilów⁵.

Transport jeńców do obozu odbywał się w wagonach towarowych. Z dworca prowadzeni byli wśród szpaleru złożonego z miejscowej ludności i oddziałów *Hitlerjugend*, obrzucających przybyłych wyzwiskami. Marsz określany był przez jeńców jako „parada poniżonych”⁶. Po przekroczeniu bramy obozu poddawano ich standardowym procedurom: odbierano przedmioty niebezpieczne, mundury pozbawiano insygniów, dokonywano dezynfekcji, golono głowy i brody oraz wyposażano w identyfikatory z numerem jenieckim. Wypełniano karty identyfikacyjne. Obowiązywała selekcja pod względem narodowościowym, jeńcy oznaczani byli naszywkami z literą państwa, z którego pochodzili⁷.

W obozie przejściowym władze niemieckie rozstawiły 50 namiotów tzw. norymberskich, o wymiarach 35 m × 12 m, którym nadano numerację i w których kwaterowano po 300–500 osób. Sektory pomiędzy namiotami oddzielono podwójnym kolczastym drutem. Jeńcy początkowo spali na ziemi lub na deskach, potem na pryczach z prowizorycznymi siennikami i kocami⁸. Doskwierał

³ Lokalna prasa informowała o planowanym transporcie jeńców z kilkudniowym wyprzedzeniem (6 IX 1939 r.). Kolejne relacje prasowe w „Oberlausitzer Tagespost” i „Neuer Görlitzer Anzeiger” dotyczyły następnych transportów, budowy stalagu, prac porządkowych zleczanych jeńcom na terenie Zgorzelca oraz opieki medycznej nad jeńcami w miejscowych szpitalach i lazaretach rezerwy. (P. Zubrzycki, *Dulag 1939, Zgorzelec 2009*, [b.p.]; R. Zglobicki, *Liczebność i struktura narodowościowa jeńców wojennych Stalagu VIII A w Zgorzelcu*, „Rocznik Jeleniogórski” 1978, t. 17, s. 84).

⁴ Ratsarchiv Görlitz (dalej: RAG), Magistrat der Stadt Görlitz. Verwaltung Ratsarchiv Görlitz (dalej: MSG), sygn. 3520, Das Kriegsgefangenen-Lager in Görlitz 1939–1942 (Sept. 1939–Februar/März 1945). Bericht vom Lehrer Pg. Pallaske (dalej: Pg. Pallaske), s. 1; ACMJW, RiW, sygn. 1122; *Verwaltungsbericht der Stadt Görlitz vom September 1939 bis August 1940*, Görlitz 1940, s. 59 (*Gefangenentransport*).

⁵ R. Zglobicki, op. cit., s. 85; J. Osuchowski, *Zapomnieć nie mogę. Wspomnienia małego obozu w Buchenwaldzie*, Kraków 1975, s. 53–55.

⁶ *Lebenswege ins Ungewisse. Drogi w nieznanie*, Hrsg. Martina Pietsch, Görlitz 2011, s. 29–30 (relacja Raymonda Goffineta).

⁷ ACMJW, RiW, sygn. 721 i 1122.

⁸ Ibidem, sygn. 105, 249, 646 i 795; Archiwum Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie (dalej: AFPNP), Relacje, sygn. 657.

mród, a skromne racje opałowe nie były w stanie sprostać zapotrzebowaniu. Pod koniec grudnia 1939 r. rozpoczęto przenoszenie obozu na miejsce docelowe, do dzielnicy Moys, przy Seidenbergerstraße, gdzie jeńców umieszczano w surowych, nieotynkowanych barakach. W nowe miejsce przeniesiono też komendanturę obozu, która od 3 stycznia 1940 r. urzędowała w gmachu policji w Moys⁹.

Zgorzelecki dulag był nieustannie nękany epidemiami. Do najczęstszych należała dyzenteria (czerwonka bakteryjna). W pierwszych miesiącach obóz nie posiadał łaźni. Do celów higieny osobistej używano fragmentów koszul i bielizny. Ręczniki wykorzystywano na łąty do ubrań lub onuce do drewniaków. Trudne warunki bytowe oraz skomasowanie tak wielkiej liczby mężczyzn w jednym miejscu nie dawało podstaw dla działań profilaktycznych oraz szybkiego eliminowania ognisk chorobowych. Brakowało środków medycznych i opatrunkowych. Złe warunki higieniczne pogłębiały szerzącą się plagę wszy i pcheł. Nie zachowały się informacje, dotyczące jeńców zmarłych w dulagu oraz miejsc ich pochówku. Prawdopodobnie był to pobliski las, zwany „malinowym”¹⁰.

Chorzy z dulagu byli doraźnie przyjmowani w miejscowej izbie chorych. Lekko chorych kierowano do łatwiejszych prac lub czasowo przebywali oni w izolatkach, natomiast rannych i ciężko chorych odsyłano do lazaretu rezerwy w Pieńsku (Penzig), który funkcjonował w budynku tamtejszej Ewangelickiej Szkoły Powszechnej (obecnie Szkoła Podstawowa nr 1). Pierwszy transport sanitarny z 493 rannymi przybył do Pieńska z Częstochowy 22 września 1939 r. Składał się z żołnierzy i oficerów 27. pp, wziętych do niewoli po bitwie pod Kielcami. Później kierowano do niego również żołnierzy francuskich i jugosłowiańskich. Ciała zmarłych palono w szkolnej kotłowni, a prochy grzebano na cmentarzu. W szpitalu odprawiano nabożeństwa w języku polskim, organizowano również spotkania jeńców polskich, podczas których śpiewano polskie pieśni patriotyczne. Łącznie w latach 1939–1943 odnotowano zgony 42 Polaków. Upamiętnia ich pomnik na miejscowym cmentarzu¹¹.

W listopadzie 1939 r. z grupy jeńców polskich władze niemieckie wydzieliły Ślązaków. Zmniejszono im wówczas dzienne racje żywności. Standardowo podawano im żupę (jesienią 1939 r. gotowaną na koninie) z dodatkiem ziem-

⁹ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1.

¹⁰ P. Zubrzycki, op. cit., [b.p.]; ACMJW, RiW, sygn. 101.

¹¹ W księdze zgonów Rzymskokatolickiej Parafii św. Franciszka z Asyżu odnotowano nazwiska zmarłych jeńców polskich od 23 IX 1939 r. do 27 X 1943 r. 25 osób pochowano w 1939 r., 15 w 1940 r., po jednej osobie w 1941 i 1942 r. Znacznie później dopisano zmarłych jeńców francuskich i jugosłowiańskich. Zob. ACMJW, RiW, sygn. 65, 286, 402 i 912; R. Zglobicki, *Obozy i cmentarze wojenne w Zgorzelcu*, Zgorzelec 1995, s. 63–64; Historia szkoły, www.sp1pienski.edu.pl, on-line 25 VIII 2011 r.; Izba Pamięci w Szkole Podstawowej nr 1 w Pieńsku, Relacja B. Wasilewskiego (wrzesień 1939 r.).

niaków, liści buraczanych, brukwi i jarmużu. Na jednego jeńca przypadało 200–300 g chleba, 20 g margaryny, 40 g dodatków, najczęściej marmolady z buraków, rzadziej sera, kielbasy i suszonej ryby. Pito herbatę oraz kawę z domieszką trawy¹². Brak higieny podczas przygotowywania posiłków był przyczyną licznych chorób układu trawiennego¹³.

Przetrzymywani pracowali na terenie obozu, w którym pozostało ok. 3 tys. osób oraz w komandach pracy, do których trafiło ok. 7 tys. jeńców. Głównym zajęciem ok. 1 tys. pozostających w obozie żołnierzy, w pierwszych miesiącach jego istnienia, była budowa baraków w dzielnicy Moys¹⁴. Pozostali dokonywali załadunku i rozładunku wagonów lub pracowali przy odwadnianiu łąk. Jeńcy zatrudniani byli także przy wyrębie lasu, w majątkach ziemskich, przy kopaniu rowów melioracyjnych i przeciwczołgowych, w kamieniołomach oraz w zakładach produkcyjnych. Wykonywali też prace porządkowe w mieście¹⁵.

II. Stalag VIII A Görlitz

1. Lokalizacja i zabudowa

Pierwotne plany, dotyczące miejsca utworzenia obozu przewidywały na ten cel miejscowość Reichenbach, jednak ze względu na korzystniejszą lokalizację i dostęp do materiałów budowlanych ostatecznie wybrano Görlitz¹⁶. W początkowym zamyśle, zgodnie z rozporządzeniem władz okręgu wojskowego z 19 maja 1940 r., miał być przeznaczony dla ok. 10–15 tys. żołnierzy belgijskich. Po ostatecznym ustaleniu zasięgu terytorialnego stalagów VIII Okręgu Wojskowego (dalej: OW) w 1942 r., zgorzelecki stalag zajmował drugie miejsce pod względem powierzchni¹⁷. Pierwsze baraki ustawiono w północnej pierzei obozu. Na początku były drewniane, później murowane¹⁸.

Pod koniec września 1939 r. obóz przejściowy został przez Niemców przekształcony w stalag, a w grudniu 1939 r. rozpoczęto przenoszenie jeńców i administracji do baraków. Z uwagi na zwiększającą się liczbę jeńców obóz

¹² ACMJW, RiW, sygn. 25, 77, 101, 163, 255, 286, 318, 648, 880 i 1122; AFPNP, sygn. 657.

¹³ ACMJW, RiW, sygn. 286.

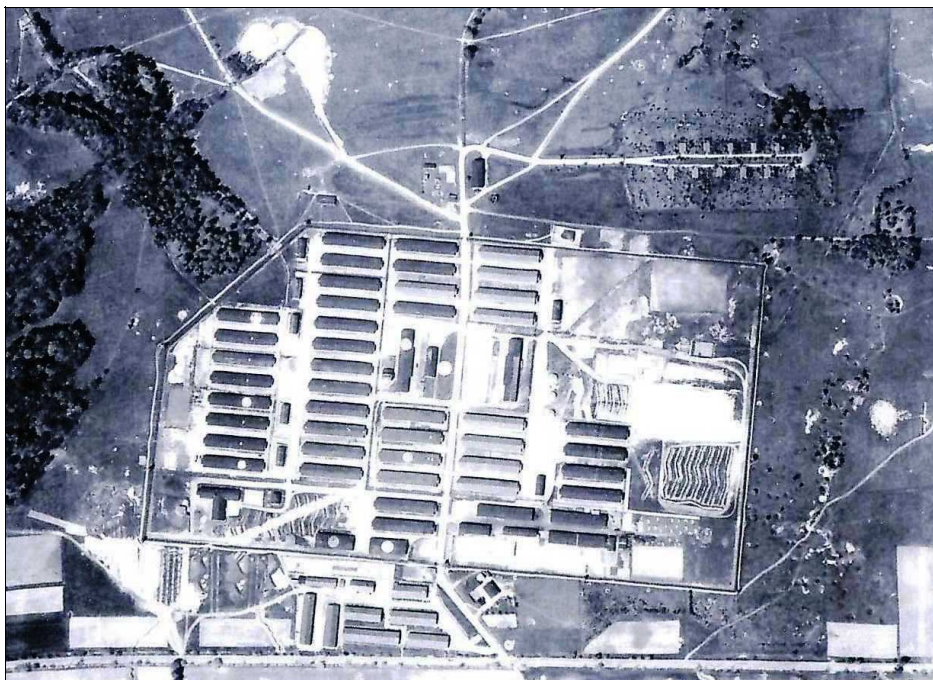
¹⁴ Ibidem, sygn. 286, 758 i 912; AFPNP, sygn. 657.

¹⁵ ACMJW, RiW, sygn. 24, 77, 101, 105, 163, 199, 249, 255, 286, 389, 495, 628, 646, 721, 758, 760, 795, 880 i 912.

¹⁶ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1; R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 9–10.

¹⁷ Ibidem, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1; R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura...*, s. 82–83; idem, *Obozy i cmentarze...*, s. 10.

¹⁸ ACMJW, RiW, sygn. 249 i 795; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1; R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 18.

Ryc. 1. Zdjęcie lotnicze Stalagu VIII A Görlitz z 11 maja 1945 r.

(Źródło: Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN)

nadal rozbudowywano. Brak kwater doskwierał jeszcze w lecie 1940 r. – Francuzi i Belgowie zostali skoszarowani w namiotach. Budowę baraków mieszkalnych ostatecznie zakończono jesienią 1940 r.¹⁹

Władze niemieckie zlokalizowały obóz w sąsiedztwie koszar i magazynu amunicji²⁰. Teren stalagu obejmował ok. 30 ha, w tym przedobóz oraz obóz właściwy dla jeńców alianckich i radzieckich. Łącznie ponad 60 baraków (Ryc. 1). Na terenie przedobozu znajdowały się 2 baraki dla komendantury i 12 dla personelu nadzorczego, ponadto baraki mieszkalne dla oficerów i strażników. Teren ogrodzono podwójnym drutem kolczastym i ustawiono 10 wież wartowniczych. Bezpośrednio przy wejściu do obozu zlokalizowano baraki lazaretowo-sanitarne, za którymi rozciągał się ogród warzywny. W tej części mieściły się również baraki pocztowe, rejestracyjne, aresztu i kompanii karnej.

¹⁹ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 3; G. Mattiello, W. Vogt, *Deutsche Kriegsgefangenen- und Internierteneinrichtungen 1939–1945. Handbuch und Katalog: Lagergeschichte und Lagerzensurstempel, Band 1 Stammlager (Stalag)*, Mailand-Koblenz 1986, s. 19.

²⁰ ACMJW, Materiały i Dokumenty (dalej: MiD). Raporty Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (MKCK), Stalag VIII A (dalej: Raporty), sygn. 18, Wizytacja 12 IX 1942 r., s. 9.

Jeńcy z państw alianckich zajmowali 18 baraków, kolejne 20 przeznaczono dla jeńców radzieckich, po kapitulacji Włoch 2 baraki zajęli włoscy internowani wojskowi. Były one odizolowane podwójnym drutem kolczastym, celem odgraniczenia przetrzymywanych w tej części obozu od pozostałych jeńców z Europy Zachodniej. Baraki miały charakter funkcyjny, mieściły dwie kuchnie, warsztaty rzemieślnicze, kancelarię, barak teatralny, kantynę, kaplicę, bibliotekę obozową oraz 8 zbiorczych latryn²¹.

Baraki mieszkalne o wymiarach 50 m dł. × 10 szer. × 10 m wys. rozlokowane były po obydwu stronach drogi obozowej. Mieściły średnio 300–350 osób, co powodowało notoryczne przeludnienie. Zostały wyposażone w drewniane, trzypiętrowe prycze o wymiarach 2 m × 0,8 m stojące w dwu rzędach. Każdy barak posiadał toaletę nocną. Jeńcy spali na siennikach, wypełnionych słomą lub wiórami z drewna. W początkowym okresie funkcjonowania stalagu jeńcy mieli do dyspozycji podwójne koldry od Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie (dalej: MKCK). W raportach czerwokrzyżskich często pojawiały się informacje o złych warunkach higienicznych i braku opału. We wrześniu 1943 r. rozpoczęto instalację pralni w barakach (odzież prano raz w miesiącu). Począwszy od 1944 r. w pomieszczeniach nie przeprowadzono doraźnych remontów, brakowało też bieżącej wody²².

Struktura architektoniczna tylko częściowo odpowiadała założeniom, przyjętym w rozporządzeniu ministerstwa z 1939 r. odnośnie do zagospodarowania przestrzennego terenu obozu²³. Niedostosowanie do rozporządzenia wynikało ze specyficznego ukształtowania terenu, co w konsekwencji powodowało zmiany w strukturze konstrukcyjnej obozu. Wolną powierzchnię w jego północnej części wykorzystano na boisko sportowe²⁴. W zachodniej części, za barakami obozowymi, równoległe do drogi, zachował się ok. 60-letni dąb,

²¹ ACMJW, RiW, sygn. 249 i 795; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 9–10; eadem, *Primum vivere...*, s. 96–97 i 105.

²² ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1; 19 II 1942 r., s. 5; 19 IX 1942 r., s. 9–10; 29 V 1944 r., s. 30; ibidem, RiW, sygn. 77, 255 i 912; R. Zglobicki, *Obozy i cmentarze wojenne...*, s. 10.

²³ Gründungsperiode Herbst/Winter 1939. Heeres-Dienstsanweisung über Raumbedarf, Bau und Einrichtung eines Kriegsgefangenenlagers 38/12, vom 14.03.1939.

²⁴ Na terenach poobozowych w Zgorzelcu przeprowadzono w 2008 r. i 2009 r. badania archeologiczno-geodezyjne. Zabezpieczono wówczas pozostałości zabudowy (fundamentów), dokonano inwentaryzacji znalezisk i sporządzono dokumentację zebranego materiału. Uzyskane wyniki pozwoliły na ustalenie ogólnego zarysu zabudowań, określenie ich przeznaczenia i stanu zachowania, co miało wpływ na wybór obiektów do dalszych szczegółowych badań. Zob. Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN (dalej: AMMM), B. Schulz, A. Drieschner (Büro für Zeitgeschichte und Denkmalpflege), Workcamp 2009. Stalag VIII A. Ergebnisbericht, Görlitz 2009, mps; B. Schulz, A. Drieschner, Geländeerkenntung Stalag VIII A. Ergebnisbericht, Görlitz 2010, mps).

zwany dębem Hitlera, zasadzony przez stacjonujących w Moys żołnierzy Wehrmachtu²⁵.

Do dyspozycji jeńców zachodnich oraz radzieckich oddano dwie kuchnie. Wyżywienie nie odbiegało jakościowo od posiłków wydawanych w dulagu, ich rozdzielanie następowało w obecności mężów zaufania²⁶. Barak kuchenny wyposażono w pomieszczenia administracyjne, magazynowe, lodówkę oraz skład na opał²⁷. Zdecydowanie korzystniejsza sytuacja, chociaż nie było to regułą, panowała w komandach pracy, w których obowiązek żywienia jeńców spoczywał na pracodawcach²⁸.

Zabudowania administracyjne komendantury (8 baraków), zlokalizowane były na terenie przedobozu. Baraki mieszkalne dla komendantury obozu znajdowały się 400 m od zabudowań obozowych, natomiast baraki mieszkalne dla straży obozowej w pobliżu koszar w Moys, bezpośrednio przy barakach obozowych. Sąsiadowały z pomieszczeniami administracyjnymi komendantury. W zachodniej części obozu zachowały się ruiny dwóch jednoosobowych bunkrów-schronów²⁹.

2. Struktura narodowościowa i liczebność

W pierwszym okresie istnienia obozu dominowali jeńcy narodowości polskiej. Stanowili większość z ponad 10 tys. osadzonych. Wiosną 1940 r. Niemcy rozpoczęli ich przewożenie do obozów w głąb Rzeszy. Ostatni opuścili obóz w lutym 1942 r. Początkowo nie dokonywano selekcji jeńców żydowskich. Dopiero 4 lutego 1941 r. 1523 Żydów internowanych w Stalagu VIII A Görnitz, odtransportowano do obozu w Lublinie³⁰. Polacy ponownie przybyli do stalagu w listopadzie 1944 r. Była to grupa 37 jeńców-powstańców warszawskich, odesłanych z komand pracy w Stalagu VIII B Lamsdorf, do których dołączyło ponad 1,5 tys. Słowaków, walczących w Słowackim Powstaniu Narodowym³¹.

Latem 1940 r. do obozu przybyli pierwsi Francuzi i Belgowie, w liczbie ok. 20 tys. Belgowie podlegali dalszej selekcji, na Walonów i Flamandów. Po kapitulacji Francji rozpoczęto zwalnianie jeńców francuskich, poczynając od naj-

²⁵ Analogiczna forma upamiętnienia zachowała się w Stalagu Fürstenberg III B. (Ibidem, B. Schulz, A. Drieschner, *Geländeerkennung Stalag VIII A*, s. 21).

²⁶ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1; 19 II 1942 r., s. 5; 29 VIII 1943 r., s. 24; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 2.

²⁷ AMMM, B. Schulz, A. Drieschner, *Geländeerkennung Stalag VIII A*, s. 14–15.

²⁸ R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 19.

²⁹ AMMM, B. Schulz, A. Drieschner, *Geländeerkennung Stalag VIII A*, s. 25–26; ibidem, B. Schulz, A. Drieschner, *Workcamp 2009. Stalag VIII A*, s. 20–21; ryc. 1.

³⁰ H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 25; R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura...*, s. 86.

³¹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 29 XI 1944 r., s. 37 i 39.

starszych wiekiem, w dalszej kolejności weteranów I wojny światowej, ojców rodzin wielodzietnych i odznaczonych – w sumie 7,5 tys. osób. Żołnierzy z wojsk kolonialnych Niemcy przekazywali zazwyczaj do innych obozów³².

W maju 1941 r. do Stalagu VIII A Görlitz przybyli jeńcy jugosłowiańscy, natomiast jesienią 1943 r. Brytyjczycy. Do tej grupy zaliczano przedstawicieli obszarów kolonialnych, tj. Kanady, Australii, Nowej Zelandii i Południowej Afryki. W październiku 1943 r. w stalagu przejściowo osadzeni byli amerykańscy lotnicy, natomiast w grudniu tego samego roku do obozu przybyło ponad 6 tys. Włochów. Największą pod względem liczebnym grupę stanowili jednak jeńcy radzieccy. Pierwszy transport przyjechał do Zgorzelca 5 stycznia 1942 r. W sierpniu w obozie przebywało ok. 4 tys. jeńców radzieckich, natomiast we wrześniu liczba wzrosła do 11 tys., co stanowiło wówczas 47% internowanych. Wzrost ich liczby spowodowany był pośrednio reorganizacją Stalagu 308/VIII E Neuhammer (obecnie: Świętoszów)³³.

Jeńcy reprezentowani byli przez mężów zaufania. Ze strony francuskiej funkcję tę pełnili: sierż. Jules Prioult (1941), specjalista ds. transportu Georges Wauquiez (1942–1943), sierż. Henri Benier (1943–1944), logistyk Lucien Leroux (1944). Ze strony belgijskiej: sierż. Jacques Herckens (1941–1942), Willy Godart (1942–1944). Brytyjczyków reprezentował sierż. John Jacob Roussov (1944) a Serbów: Slavko Jovanovic (1943–1944), stronę polską M. Kaplan (1944). Mężów zaufania posiadało również każde komando pracy³⁴.

Szacuje się, że przez stalag przeszło łącznie ok. 100–120 tys. jeńców³⁵. Wiosną 1940 r. w obozie przebywało ok. 1,5 tys. Polaków. W kolejnych miesiącach liczba osadzonych stale wzrastała. W 1941 r. w obozie znajdowało się 25–27 tys. jeńców. We wrześniu 1942 r. już 36,3 tys., natomiast we wrześniu 1943 r. 41,3 tys., spośród których 83–92% pracowało w obozie oraz w komandach pracy. Statystycznie najwięcej jeńców przebywało w obozie we wrześniu 1944 r. – 44,7 tys., w tym 15 tys. Francuzów, 14,7 tys. jeńców radzieckich, 4,1 tys. Belgów, 3,7 tys. Brytyjczyków, 3,1 tys. Włochów oraz 1,5 tys. Jugosłowian. Przed ewakuacją, w styczniu 1945 r., w obozie przetrzymywano 43,9 tys. jeńców³⁶.

³² ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 4.

³³ H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 26 i 65; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1.

³⁴ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1; 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 9; 20 II 1943 r., s. 14 i 22; 29 VIII 1943 r., s. 23; 27 V 1944 r., s. 28 i 36; 29 XI 1944 r., s. 37.

³⁵ R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 16; *idem*, *Liczebność i struktura...*, s. 98–100.

³⁶ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18; Archiwum Państwowe w Opolu (dalej: APO), Regierung Oppeln I (dalej: RO I), sygn. 12387, s. 235–236; S. Senft, H. Więcek, op. cit., s. 214–221; R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura...*, s. 81, 90 i 92–97.

3. Opieka medyczna i warunki higieniczno-sanitarne

Za bramą wjazdową droga obozowa wiodła do baraków, oznaczonych czerwonym krzyżem na białym tle, w których znajdowały się magazyny z darami MKCK. W pobliżu tego placu zlokalizowano baraki funkcyjne, tj. dwa baraki lazaretowe, odwszalnię, toaletę, łaźnię i barak dezynfekcyjny³⁷.

W obozie funkcjonowała izba chorych, dla celów diagnozowania i doraźnego leczenia lżejszych przypadków oraz rekonwalescencji. Trudne przypadki kierowano do lazaretu obozowego lub jednego z trzech miejskich lazaretów rezerwy. Zbliżona procedura panowała w komandach pracy³⁸. W 1941 r. izba chorych dysponowała ok. 300 miejscami w dwóch barakach, w których wydzielono mniejsze pomieszczenia dla chorych oraz obsługi – początkowo 5 lekarzy i 28 osób medycznego personelu pomocniczego (oficerów sanitarnych i sanitariuszy), Francuzów i Belgów. W latach 1942–1944 liczba personelu pomocniczego wzrosła do ok. 45–50 osób. Na przełomie 1942 i 1943 r. w gabinecie przy izbie chorych rozpoczęli pracę dwaj francuscy dentyści-protetycy. W listopadzie 1944 r. pomieszczenia izby chorych przejęto na cele administracji obozowej, a chorych rozdzielono do innych baraków³⁹.

Lazaret obozowy, oddalony o kilkaset metrów od obozu głównego, oddano do użytku 16 marca 1941 r. Obejmował 4 baraki dla chorych (na ok. 300 miejsc), 2 izolatki, salę przyjęć, barak mieszkalny dla lekarzy i personelu, skład apteczny oraz kuchnię. Pod koniec 1941 r. przekazano kolejny barak, z salą operacyjną, laboratorium analitycznym i oddziałem psychiatrycznym⁴⁰. W 1941 r. w lazarecie pracowało 5 lekarzy, w latach 1942–1944 było to odpowiednio 8–11 osób. Medyczny personel pomocniczy stanowiło ok. 30 pracowników. Składem aptecznym zarządzali 2 farmaceuci. W 1943 r. izbą chorych i lazaretem kierował starszy lekarz sztabowy dr Geisenheimer, następnie dr Liepelt⁴¹.

Od grudnia 1941 r. w obozie panowała epidemia tyfusu, dlatego też w latach 1942–1943 prowadzono profilaktycznie szczepienia ochronne wśród personelu i jeńców. Do najczęściej występujących jednostek chorobowych należały bronchit, cukrzyca i dolegliwości gastryczne, głównie dyzenteria. Przypad-

³⁷ AMMM, B. Schulz, A. Drieschner, *Workcamp 2009. Stalag VIII A*, s. 8–9. Zob. także ryc. 1.

³⁸ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 3; R. Zglobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 23–24.

³⁹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2–3; 12 IX 1942 r., s. 9; 20 II 1943 r., s. 14; 29 VIII 1943 r., s. 24–35; 27 V 1944 r., s. 30.

⁴⁰ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 3; Archiwum Muzeum Łużyckiego w Zgorzelcu (dalej: AMŁZ), Jan Bohdan Gliński, *Mój Zgorzelec*, [b.p.]; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 8 i 45.

⁴¹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2–3; 19 II 1942 r., s. 6; 12 IX 1942 r., s. 9–10 i 17; 29 XI 1944 r., s. 40–41; RAG, MSG, sygn. 3520, *Schriftvehrkehr*, s. 1.

ki chirurgiczne operowano i poddawano zabiegom w lazarecie. Począwszy od 1943 r. stosunkowo dużo jeńców zachorowało na gruźlicę. W 1944 r. w obozie oraz w komandach odnotowano również pojedyncze przypadki malarii⁴².

Najtrudniejsza sytuacja higieniczno-sanitarna panowała w sektorze dla jeńców radzieckich, później również włoskich. Począwszy od 1942 r. szerzyły się w nim epidemie: tyfusu, duru brzuszego, ospy i czerwonki, co było przyczyną wysokiej śmiertelności. Jeńcy nie podlegali opiece lekarskiej, byli pielęgnowani doraźnie przez sanitariuszy francuskich. Ciała zmarłych transportowano na cmentarz, oddalony od obozu o ok. 370 m, który istnieje do dziś. Zmarłych jeńców włoskich pochowano na trzech cmentarzach, od grudnia 1943 r. do lipca 1944 chowano ich na cmentarzu ewangelickim przy Leopoldshayner StraÙe (obecnie ul. Cmentarna), następnie przy Seidenberger StraÙe (obecnie ul. Łużycka) i na cmentarzu dla zmarłych na choroby zakaźne. Jeńców z państw zachodnich oraz bałkańskich grzebano na cmentarzu ewangelickim, w kwarterze południowo-wschodniej. Jeńcy z komand pracy spoczęli poza obozem, w miejscowościach, w których pracowali. Po wojnie zwłoki jeńców państw zachodnich ekshumowano i w większości przewieziono do ojczyzny⁴³.

Fatalne warunki higieniczne, panujące w obozie były przyczyną wszawicy. Aparaty do odkażania pozwalały na dezynfekcję odzieży 2 tys. ludzi dziennie. Dezynfekcji poddawano regularnie pomieszczenia infirmerii i lazaretu, rządziej baraki. Jeńcy regularnie, co tydzień, korzystali z kąpieli w ciepłej wodzie. W każdym baraku znajdowały się umywalnie z bieżącą zimną wodą. Stalag posiadał 8 latryn, których kanały odpływowe wyposażono w pompy elektryczne. Dobrze rozbudowany był także system kanalizacyjno-ściekowy oraz wodociągowy, w razie potrzeby uniezależniał on obóz od działania miejskiej sieci kanalizacji⁴⁴.

4. Życie intelektualno-kulturalne i sportowe

W Stalagu VIII A Görlitz jeńcy prowadzili szereg form aktywizacji życia kulturalnego i sportowego. W 1941 r. zorganizowano bibliotekę obozową. Mieściła się ona w bocznym pomieszczeniu baraku, przeznaczonego na cele ka-

⁴² ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 19 II 1942 r., s. 7; 12 IX 1942 r., s. 10; 20 II 1943 r., s. 22; 29 VIII 1943 r., s. 25; 27 V 1944 r., s. 30; 29 XI 1944 r., s. 42; ibidem, RiW, sygn. 24, 249 i 795.

⁴³ Archiwum Parafialne Kościoła św. Bonifacego w Zgorzelcu (dalej: APKB), Księga Zgonów 1940–1948, [b.p.]; R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 64 i 82.

⁴⁴ AMMM, B. Schulz, A. Drieschner, Workcamp 2009. Stalag VIII A, s. 12–14; ibidem, B. Schulz, A. Drieschner, Geländeerkennung Stalag VIII A, s. 14 i 17; ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1–3; 20 II 1943 r., s. 17; ibidem, RiW, sygn. 24, 648 i 912; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1, 3; ryc. 1.

policy obozowej. Ze zbiorów korzystali jeńcy w obozie i w komandach pracy (za pośrednictwem mężów zaufania). Pierwotnie księgozbiór liczył 500, w 1942 r. 6 tys., a w 1943 r. już 10 tys. woluminów, o tematyce z zakresu historii, literatury i filozofii. Pozyskiwane były głównie z paczek czerwonokrzyskich. Największa liczba woluminów dostępna była w języku francuskim – ok. 6 tys., najmniejsza w języku serbskim – ok. 300. Wypożyczenie książki kosztowało 30 fenigów. W bibliotece przetrzymywani prowadzili odczyty i kursy z historii, geografii i teorii uzbrojenia (ten ostatni nielegalnie). Działały koła zainteresowań i językowe, odbywały się m.in. kursy języka niemieckiego, angielskiego, francuskiego i hiszpańskiego. Wiele zajęć jeńcy realizowali potajemnie, bez oficjalnego zezwolenia. Do 1944 r. redagowano również francuską gazetę obozową „Le Lumignon”⁴⁵. Jeńcy mogli czytać prasę francusko- i niemieckojęzyczną. Francuzi mieli także dostęp do propagandowych gazet, czytanych przez członków utworzonego jesienią 1941 r. Koła Petaina, tj. „Trait d’Union”, „La Gerbe” i „Voix de l’Est”. W obozie rozprowadzano ponadto ulotki propagandowe w językach narodowych. Obóz zradiofonizowano, celem emitowania audycji o treściach propagandowych⁴⁶.

W Görlitz działało kilka amatorskich zespołów muzycznych oraz profesjonalna 24-osobowa orkiestra, pod kierunkiem Belga, Ferdynanda Carona. Instrumenty jeńcy nabywali albo własnym sumptem, albo dzięki MKCK. W baraku 27 B założono również teatr na ok. 400 miejsc. Programy artystyczne podlegały cenzurze. Wystawiano w nim utwory od klasyki po satyry i komedie wojskowe, przeplatane wariacjami muzycznymi, koncertami muzyki klasycznej i aranżacjami utworów, nawiązujących do motywów ludowych państw, z których pochodzili jeńcy. Do najsłynniejszych koncertów należało premierowe wykonanie *Kwartetu na Koniec Czasu* (*Quatuor pour la Fin du Temps*), skomponowanego w warunkach obozowych przez francuskiego kompozytora Oliviera Messiaena. Za zgodą władz obozowych prowadzono także atelier-rekwizytornię. Ukonstytuowała się również grupa złożona z artystów plastyków i architektów, pod kierunkiem Alberta Moiry, która przygotowywała wystawy prac, tj. rysunki, rzeźby, makiety. Artyści wykonywali ponadto elementy konstrukcji scenicznych oraz udogodnienia funkcjonalne na terenie obozu. W 1943 r. władze obozowe wydały zgodę na wystawianie sztuk tea-

⁴⁵ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2; 20 II 1943 r., s. 18 i 22; 27 V 1944 r., s. 31; ibidem, RiW, sygn. 255 i 758; V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach jenieckich podczas II wojny światowej*, Opole 2001, s. 62; e a d e m, *Działalność kulturalno-oświatowa polskich jeńców wojennych w relacjach i wspomnieniach przechowywanych w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” (dalej: „LRM”) 1997, t. 20, s. 191.

⁴⁶ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 11; ibidem, RiW, sygn. 255; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 52.

tralnych dla jeńców z komand pracy. Z drugiej strony starały się skutecznie utrudniać prowadzenie prób głównie zimą, ograniczając dostęp do prądu i opału. W 1943 r. liczbę przedstawień teatralnych i koncertów zmniejszono do sześciu w miesiącu. Jesienią 1944 r. władze obozu teatr definitywnie zamknęły z powodu wykrycia w obozie nielegalnej radiostacji⁴⁷.

W stalagu aktywnie uprawiano sport, zarówno w okresie letnim, jak i zimowym. Boisko przygotowano pod kierunkiem Jacques'a Mairesse'a. Trenowano piłkę nożną, siatkówkę, piłkę ręczną, tenis stołowy, boks i lekkoatletykę. Problem z dostępem do sprzętu sportowego rozwiązywały paczki MKCK, głównie brytyjskie. Początkowo w komandach pracy zabraniano uprawiania sportu, jednak szybko odstąpiono od zakazu w odniesieniu do jeńców państw zachodnich, utrzymano go natomiast dla jeńców radzieckich i włoskich. Przetrzymani uprawiali lekkoatletykę oraz pływanie, brali również udział w meczach rozgrywanych między komandami. Na placu sportowym odbywały się także uroczystości religijne⁴⁸.

W obozie istniało bowiem również życie religijne. Wśród jeńców byli katolicy, ewangelicy oraz muzułmanie. Do ich dyspozycji oddano kaplicę, w której regularnie celebrowano msze i nabożeństwa. W ołtarzu umieszczono obraz, wykonany w 1942 r. przez artystów Luciena Viala i Julesa Henry'ego, przedstawiający Joannę d'Arc w kajdanach (*Jeanne aux fers*)⁴⁹. Funkcję kapłana garnizonowego pełnił Franz Scholz, proboszcz kościoła św. Bonifacego w Görlitz. Dostarczał on również rzeczy niezbędnych do posługi liturgicznej. W tej kwestii jeńców wspierało także Generalne Duszpasterstwo Jeńców Wojennych w Paryżu. W 1940 r. w obozie internowano 120 duchownych, kleryków i studentów teologii, dzięki temu wiosną 1941 r. zorganizowano kapelanię. Funkcję kapelana obozowego objął R. P. Avril, posługą duszpasterską zajęli się kapelani-jeńcy, których wówczas w obozie było 60, podczas gdy w 1943 r. zaledwie 19. Co dwa tygodnie księży wysyłano do komand pracy, celem odprawiania niedzielnych mszy. Tam, gdzie nie było to możliwe, jeńcy doprowadzani byli do innych komand, w których celebrowano msze lub do pobliskich

⁴⁷ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2; 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 11; 20 II 1943 r., s. 18; 27 V 1944 r., s. 31, 42–43; R. Zgłobicki, *Życie kulturalne w obozie jeńców wojennych w Zgorzelcu*, „Rocznik Jeleniogórski” 1980, t. 18, s. 117–120; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 46–47 i 50; J. Stankiewicz, *Powstanie Kwartetu na koniec Czasu w Stalagu VIII A Görlitz (1940/1941). Olivier Messiaen w kręgu polskiej inteligencji i artystów*, „ŁRM” 2010, t. 33, s. 103–121.

⁴⁸ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2; 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 11; 20 II 1943 r., s. 18; 27 V 1944 r., s. 31; R. Zgłobicki, *Życie kulturalne...*, s. 126–127; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 63, 65–66.

⁴⁹ Replika obrazu znajduje się w Domrémy we Francji, w bazylice Bois-Chenu (www.monnuage.fr/le-tableau-jeanne-aux-fers (on-line 31 X 2011 r.); H. Lauerwald, *Olivier Messiaen als Kgf. in Görlitz*, „Zeitschrift für Orchesterkultur und Rundfunk-Chorwesen” 1995, Nr 5, s. 18).

kościół. Celem umożliwienia wszystkim chętnym udziału w nabożeństwach, MKCK zwrócił się w 1943 r. do władz obozowych z wnioskiem o wystawienie duchownym dokumentów, dających im swobodę w przemieszczaniu się (*circuler librement*)⁵⁰.

5. Korespondencja i paczki

Poczta obozowa funkcjonowała standardowo. Jeńcy zgodnie z konwencją genewską mieli prawo do przesłania dwóch kartek i dwóch listów na miesiąc oraz wysyłania dwóch etykietek na paczki. Zwyczajowo wszyscy nowo zarejestrowani wysyłali karty pocztowe, na drukach przygotowanych w poszczególnych językach. Specjalne względy dotyczyły personelu sanitarnego, który miał prawo wysyłania podwójnej liczby listów i kartek⁵¹.

Jeńcy otrzymywali paczki z MKCK oraz od osób prywatnych. Zawierały odzież, bieliznę, obuwie, środki myjące i piorące, poza tym niepsujące się produkty żywnościowe. Znacznie ograniczony był transport paczek do komand pracy. Często zdarzały się przypadki zrywania przez Niemców plomb wagonów, przewożących paczki, rekwirowania lub przetrzymywania ich zawartości⁵².

W pierwszych miesiącach funkcjonowania obozu jeńcy posiadali jeszcze mundury i bieliznę osobistą. Szybko jednak uległy one zniszczeniu. W miesiącach letnich nie nosili butów, zastępowały je sandały i drewniaki. Zniszczone rzeczy naprawiano w obozowych warsztatach rzemieślniczych. Przetrzymywani otrzymywali również odzież i obuwie w paczkach, ale administracja niemiecka często wstrzymywała ich wydawanie⁵³.

6. Dyscyplina

Jeńcy, którzy dopuszczali się przewinień i nie przestrzegali dyscypliny, byli osadzani przez władze obozowe w barakach specjalnych. Oczekujących na rozprawę przed trybunałem wojskowym we Wrocławiu (Breslau) osadzano w areszcie, jeńców przetrzymywano również przewencyjnie. Po kilku dniach

⁵⁰ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2; 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 11; 20 II 1943 r., s. 18; 27 V 1944 r., s. 31; AMŁZ, J. B. Gliński, Mój Zgorzelec, [b.p.]; R. Zgłobicki, *Życie kulturalne...*, s. 130; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 61–71; eadem, *Primum vivere...*, s. 28.

⁵¹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 2; 19 II 1942 r., s. 8; 12 IX 1942 r., s. 12; 29 XI 1944 r., s. 44.

⁵² Ibidem, Wizytacja 20 II 1943 r., s. 16 i 20; 29 VIII 1943 r., s. 27; 27 V 1944 r., s. 30 i 32; 29 XI 1944 r., s. 39.

⁵³ Ibidem, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1; 19 II 1942 r., s. 6; 19 IX 1942 r., s. 10; 20 II 1942 r., s. 15–16.

aresztu trafiali do kompanii karnej. Podlegali obowiązkowi pracy oraz codziennej godzinnej gimnastyce. W obozie funkcjonowało sześć baraków więziennych, każdy składał się z 23 okratowanych cel. Do najczęstszych przewinień należały próby ucieczek, uchylanie się od pracy, niewykonywanie poleceń nadzoru obozowego lub cywilów w komandach, kradzież jedzenia oraz kontakty seksualne z niemieckimi kobietami. Areszt i więzienie odseparowane były od reszty obozu drutem kolczastym. Baraki te, co wykazywały sprawozdania MKCK, były nieustannie przeludnione i niewystarczająco ogrzewane. Według tych sprawozdań w 1943 r. warunki higieniczne w barakach karnych tak dalece odbiegały od normy, że jeńcy – by uniknąć zarobaczenia – dobrowolnie rezygnowali z sienników i koców. Rok później w areszcie przebywało 120 jeńców⁵⁴.

7. Praca przymusowa

Dolny Śląsk był postrzegany podczas II wojny światowej jako gospodarcze zaplecze III Rzeszy⁵⁵. Jeńców Stalagu VIII A Görlitz traktowano jako tanią siłę roboczą. Ponad 80% z nich przebywało poza obozem w komandach pracy, w 19 dolnośląskich powiatach⁵⁶. Pracowali we wszystkich dziedzinach gospodarki, tj. w budownictwie, handlu, kopalniach, kamieniołomach, przy drogach, w leśnictwie, przemyśle drzewnym i metalurgicznym, rolnictwie i transporcie⁵⁷. Początkowo nie selekcjonowano ich pod względem kwalifikacji zawodowych (sytuacja uległa zmianie pod koniec 1940 r.). Komanda tworzono na zasadzie losowości, kierując się narodowością, co usprawniać miało obustronną komunikację. Pracodawca miał obowiązek zapewnienia wyżywienia i odzieży robotniczej z napisem KG (*Kriegsgefangener*, jeńiec wojenny) na plecach i lewej piersi⁵⁸. Od 1940 r. przedstawiciele MKCK systematycznie dwa razy do roku wizytowali obóz, a od 1943 r. wrywkowo kontrolowali też komanda pracy, w których przebywali jeńcy francuscy i brytyjscy⁵⁹.

⁵⁴ Ibidem, Wizytacja 12 IX 1942 r., s. 12; 20 II 1943 r., s. 15, 19–20; 29 VIII 1943 r., s. 26; 27 V 1944 r., s. 28 i 32; 29 XI 1944 r., s. 44; ibidem, RiW, sygn. 25; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 9–10; R. Zglobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 26; P. Zubrzycki, op. cit., [b.p.].

⁵⁵ A. Konieczny, *Rozmiary zatrudniania zagranicznych robotników przymusowych i jeńców wojennych w gospodarce Dolnego Śląska w latach II wojny światowej*, „Studia Śląskie” 1958, t. 3, s. 235–288.

⁵⁶ APO, RO I, sygn. 1465, k. 4–5; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 1; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 15; S. Senft, H. Więcek, op. cit., s. 214–221.

⁵⁷ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 3; 19 II 1942 r., s. 7; W. Lemiesz, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Niemczech w latach II wojny światowej*, Zielona Góra 1969, s. 22.

⁵⁸ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 3; 19 II 1942 r., s. 7; R. Zglobicki, *Obozy i cmentarze...*, s. 20–21.

⁵⁹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 24 i 26 V 1943 r., s. 34.

Zgodnie z paragrafem 27 konwencji genewskiej z 1929 r. obowiązkowi pracy nie podlegali oficerowie, którzy wykonywali jedynie zadania administracyjno-biurowe na terenie obozu oraz pracowali w charakterze personelu lekarskiego i pomocniczego. Zatrudniono ich również do zadań porządkowych oraz usuwania śniegu w mieście. Jeńcy-oficerowie przebywali w stalagu w wydzielonym sektorze, przeznaczonym na areszt tymczasowy. W 1941 r. w obozie znajdowało się 7–23 oficerów belgijskich i francuskich. W zestawieniu statystycznym z 1 grudnia 1943 r. podano liczbę 165, w listopadzie 1944 r. – 1356, w styczniu 1945 r. – 946 oficerów⁶⁰.

Do pracy zobligowani byli również niezdolni do niej jeńcy. Nie wszystkich, którzy wymagali natychmiastowej opieki medycznej, odwożono do lazaretu. Jeśli już podejmowano ich leczenie, zazwyczaj wracali do pracy po krótkim okresie rekonwalescencji. Poza wypadkami doraźnymi do najczęstszych jednostek chorobowych należały przypadki gruźlicy⁶¹.

W 1942 r. najwięcej oddziałów roboczych władze obozowe oddelegowały do przemysłu i rolnictwa. Jeńców z zakładów przemysłowych zatrudniano także w przemyśle zbrojeniowym, co stało w sprzeczności z prawem międzynarodowym. Decyzje personalne, dotyczące przydziału do poszczególnych komand uzależniano od zapotrzebowania zakładów. W 1943 r. Stalagowi VIII A Görnitz podlegało 976 komand pracy, z czego 28% związanych było z przemysłem, 24% z handlem, 30% z rolnictwem i sadownictwem, pozostałe działały w branżach, związanych z małym przemysłem i handlem detalicznym. Ponad 50% jeńców zatrudnionych w komandach związanych z przemysłem, pracowało na cele produkcji zbrojeniowej. Jeńcy, pozostający w obozie, byli zatrudniani w warsztatach rzemieślniczych⁶².

W 1940 r. jeńców przebywających w Stalagu VIII A Görnitz, Niemcy namawiali do podpisania oświadczenia o „dobrowolnym” zrzeczeniu się statusu jeńckiego i przeniesieniu na status cywilnego pracownika przymusowego. Postawa odmowna często była karana wysłaniem do innego stalagu. Liczba jeńców objętych tą akcją zwiększała się znacząco, co potwierdzają sprawozdania MKCK⁶³. Za niesubordynację w miejscu pracy, próby sabotażu oraz ucieczki

⁶⁰ Ibidem, Wizytacja 19 II 1942 r., s. 7; 29 XI 1944 r., s. 37 i 39; RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 5; R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura...*, s. 97; J. Pollack, *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, Warszawa 1986, s. 27.

⁶¹ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 29 VIII 1943 r., s. 26.

⁶² Ibidem, Wizytacja 12 IX 1942 r., s. 11; 20 II 1943 r., s. 6 i 18; 29 VIII 1943 r., s. 26.

⁶³ Ibidem, RiW, sygn. 808 (jeńca przeniesiono ze Stalagu VIII C Sagan do Stalagu VIII A Görnitz, następnie do Stalagu V B Villingen); ibidem, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 29 VIII 1943 r., s. 26; Sz. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1964, s. 34.

jeńców kierowano do aresztu, więzienia lub karnie odsyłano do innych stalagów⁶⁴.

W październiku 1941 r., po utworzeniu kolaboranckiego rządu Vichy, w VIII OW Francuzi z komand pracy otrzymali szereg przywilejów. Zniesiono m.in. obowiązek zamykania drzwi na noc. Zaprzestano wojskowego oraz cywilnego nadzoru w drodze do pracy. Zarządzenie nie dotyczyło tych oddziałów roboczych, w których jeńcy odmawiali pracy i w których notowano częste ucieczki⁶⁵. Ucieczki jeńców z komand były przyczyną utworzenia w 1942 r. terenowej formacji policyjnej – straży wiejskiej (*Landwacht*). Zgorzeleckie oddziały liczyły średnio po 5 osób. Poruszały się w okolicach przejść na szosach, skrzyżowaniach, uczestniczyły także w akcjach pościgowych. Najczęściej ucieczki podejmowali czerwonoarmiści. W latach 1941–1942 doszło do ok. 1 tys. takich prób ze strony jeńców polskich, natomiast ok. 33 – jeńców belgijskich i francuskich⁶⁶. Około 300 jeńców obozu, z grupy ponad 700, którym udało się uniknąć schwytania, walczyło czynnie w rozmaitych formacjach wojsk alianckich⁶⁷.

W 1940 r. tylko w Görlitz zatrudniano 5,2 tys. jeńców oraz pracowników przymusowych, w większości po zmianie statusu jenieckiego na cywilnych robotników przymusowych. Średni miesięczny przyrost liczby pracowników wynosił ok. 480 osób⁶⁸. W 1941 r. w zakładach rzemieślniczych w Görlitz pracowało 224 jeńców wojennych, w 1942 r. we wszystkich gałęziach przemysłu

⁶⁴ ACMJW, MiD. VIII Okręg Wojskowy, sygn. 101 (karne przeniesienie jeńców ze Stalagu VIII A Görlitz do Stalagu 344 Lamsdorf po nieudanej próbie ucieczki z komanda pracy 259 E Hansdorf); ibidem, RiW, sygn. 255 (jeńca za próbę ucieczki przeniesiono do więzienia w Pruszkowie); sygn. 628; sygn. 24 (jeńca zbiegłego z komanda pracy, osadzono w więzieniu w Legnicy); sygn. 25 (jeńca zbiegłego z komanda pracy, na okres miesiąca osadzono w więzieniu w Legnicy); ibidem, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 29 VIII 1943 r., s. 26 (w Budziszynie, w przedsiębiorstwie Tonhein funkcjonowało komando pracy nr 80 o charakterze dyscyplinarnym. Składało się z jeńców, którzy podjęli próbę ucieczki); RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 5 (12 VI 1942 r. odnotowano ucieczkę 10 francuskich żołnierzy, 15 lipca 12 żołnierzy odesłano do więzienia); *Verwaltungsbericht der Stadt Görlitz (1941–1942)*, Görlitz 1942, s. 17, *Betriebe* (jeńcy radzieccy pracujący przy zwózce drewna w okolicach Świętoszowa, dopuszczający się ucieczek, zostali odesłani do więzienia); *Verwaltungsbericht der Stadt Görlitz (1944–1945)*, Görlitz 1945, s. 233a i 243, Blatt 3 (zbiegłych z komanda w Brand, dopuszczających się kradzieży i szabrownictwa skierowano do więzienia). Pozostałe znane przykłady ucieczek opublikowali: R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze wojenne...*, s. 30–31; S. Senft, H. Więcek, op. cit., s. 132–133; W. Lemiesz, op. cit., s. 200–202.

⁶⁵ S. Senft, H. Więcek, op. cit., s. 124.

⁶⁶ RAG, MSG, sygn. 3520, Pg. Pallaske, s. 5.

⁶⁷ R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze wojenne...*, s. 31.

⁶⁸ RAG, Rep. b A II 0120 (Statistik 1940), s. 29 i 52; T. Warkus, *Kriegsgefangene und Fremdarbeiter im Nationalsozialistischen Deutschland (1939–1945)*. Das Beispiel Görlitz, [b. d.], s. 23 (mps).

w mieście – 10 241⁶⁹. Jeńcy pracowali również na potrzeby administracji miejskiej, m.in. w nadleśnictwach, urzędach ds. ogrodnictwa i rybołówstwa, zakładach kooperujących z rolnictwem oraz dbali o porządek na terenie miasta⁷⁰. Komanda pracy liczyła średnio 20–50 jeńców, najczęściej tej samej narodowości. Po wykonaniu zadania rozwiązywano je, a jeńców odsyłano z powrotem do obozu macierzystego. Znaczna liczba jeńców zatrudniona była również przy budowie obozów filialnych, m.in. w okolicach Świątoszowa (Neuhammer), Raszowa (Reichen), Węglińca (Kohlfurt), czy Daubnitz⁷¹. Najwięcej jeńców pracowało na rzecz zrzeczenia firm z obszaru Görlitz-Süd i Weinhübel, które powołano 17 lutego 1942 r.⁷², z inicjatywy współwłaściciela Fabryki Wagonów i Maszyn (Richard Raupach Waggonbau- und Maschinenfabrik Görlitz, dalej: WUMAG) – Gerharda Raupacha. Zakład był potentatem w produkcji wyposażenia dla niemieckiej marynarki wojennej, lotnictwa i piechoty⁷³.

Zgodnie z obowiązującymi wytycznymi, za pracę jeńcy byli opłacani – otrzymywali talony na ubranie oraz marki obozowe. W sprawozdaniach MKCK znaleźć można wiele informacji, dotyczących funkcjonowania i zaopatrzenia kantyny, w której jeńcy zazwyczaj wymieniali bony na drobne przedmioty. Za pieniądze obozowe można było kupić przybory toaletowe, papier, produkty spożywcze, napoje alkoholowe oraz pamiątki ze Zgorzelca. Największy był popyt na tabakę i papierosy, polskie i francuskie. Na tydzień przysługiwały 24 papierosy w cenie ok. 65 fenigów. Dochody z kantyny przeznaczano na potrzeby jeńców. W administrowaniu zapasami oraz w zyskach kantyny partycypowali mężowie zaufania. W 1943 r. zyski z kantyny wynosiły 50 tys. ma-

⁶⁹ RAG, Rep. b. A II 0129 (Statistik 1941), s. 6; K. Fuchs, *Wirtschaftsgeschichte Oberschlesiens (1871–1945)*, Dortmund 1981, s. 202–203; T. Warkus, op. cit., s. 23.

⁷⁰ RAG, Rep. b. A II, S 174, Nr 79/1; Nr 78; T. Warkus, op. cit., s. 33–37.

⁷¹ Na potrzeby jeńców adaptowano również istniejące już pomieszczenia, hale i zajazdy. W Zgorzelcu jeńcy kwaterowali w 26 obozach filialnych, przy komandach pracy (RAG, Rep. b. A I, S. 174; Nr 79; b. A III S. 1033, Nr 45; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 17; T. Warkus, op. cit., s. 54–57, 63 i 65).

⁷² 10 III 1942 r. zrzeczenie przekształcono w Zgorzeleckie Stowarzyszenie Zakładów Zbrojeniowych (*Arbeitsgemeinschaft Görlitzer Rüstungsbetriebe*). W jego skład wchodziło 10 zakładów o charakterze produkcyjno-usługowym (RAG, 1185, 1186, R 34, 42a, T. Warkus, op. cit., s. 38–39).

⁷³ W październiku 1942 r. WUMAG zatrudniał 692 jeńców w dwóch oddziałach, produkcji wagonów i maszyn, w tym 402 francuskich, 166 belgijskich i 124 radzieckich. W 1943 r. liczba tych ostatnich wynosiła 410–590 osób. Od listopada zatrudniano również jeńców włoskich. Ogólna liczba jeńców w WUMAG-u wynosiła wówczas 800–1100, a w 1944 r. ponad 1200. (RAG, 1186, R 34; 205, R 26; Sächsisches Staatsarchiv, WUMAG, sygn. 1026, 1027, 1034, 1107, 1120 i 1512; T. Warkus, op. cit., s. 51–53).

rek. Wydatkowano je na potrzeby koniecznych remontów na terenie obozu głównego, tj. latryn i łaźni oraz przygotowania dekoracji teatralnych⁷⁴.

8. Ewakuacja obozu

Rozkazy i instrukcje dla personelu obozowego, dotyczące planów ewakuacji obozu, zostały przekazane przez władze VIII OW już w 1944 r. Informacje o tych planach krążyły również wśród jeńców. Od stycznia 1945 r. przygotowywali oni zapasy żywności, pochodzące z paczek, które konsekwentnie rekwirowane były przez strażników. O zbliżającej się ofensywie świadczyły kolumny niemieckiej ludności cywilnej, przemieszczające się na Zachód⁷⁵.

W połowie lutego 1945 r. rodziny pełniących służbę zostały wywiezione ciężarówkami do Arnau (obecnie Hostinné, Czechy). Komendanturę ulokowano w prowizorycznych warunkach, w klasztorze Urszulanek na parterze budynku, gdzie funkcjonowała od 17 lutego do 12 maja 1945 r. W marcu przeniesiono do Arnau obozową administrację⁷⁶. Ewakuacja obozu odbywała się partiami, od 10 lutego do 7 maja 1945 r. Najliczniejsza grupa jeńców, ok. 30 tys. z 43 tys. przebywających wówczas w obozie i w komandach pracy, opuściła stalag w lutym 1945 r.⁷⁷. Wędrowali pieszo, ośnieżonymi drogami, nie dysponowali ciepłą odzieżą. Tych, którzy nie mogli podolać trudom marszu lub podejmowali próby ucieczki, rozstrzeliwano. Część umierała z wyczerpania. Kolumna rozciągała się na 2 km, zamykał ją wóz eskorty, który ciągnęli jeńcy radzieccy. Grupa jeńców z Görlitz przemieszczała się wspólnie z jeńcami z Lamsdorf. Po tygodniu dotarła do Miśni (Meißen), gdzie przekroczyła wpław Łabę (Elbe), ponieważ mosty były zniszczone. Następnie kolumna podzieliła się na dwie mniejsze – pierwsza z liczebną przewagą jeńców ze Stalagu VIII A Görlitz została skierowana do IV i IX OW, obejmującego Turynię i Hesję, do stalagów IV D, IX A, IX B i IX C. Druga wyruszyła przez Sudety do Bawarii, w rejon XIII OW. Jeńcy pracujący w komandach odległych od obozu macierzystego, tj. w Strzelinie (Strehlen), Strzegomiu (Striegau), Legnicy

⁷⁴ ACMJW, MiD. Raporty, sygn. 18, Wizytacja 13 VI 1941 r., s. 1; 19 II 1942 r., s. 5; 12 IX 1942 r., s. 10; 20 II 1943 r., s. 15; 29 VIII 1943 r., s. 24; 27 V 1944 r., s. 30.

⁷⁵ F. Scholz, *Ost-Görlitzer Tagebuch 1945/1946. Ein Stück schlesischer Kirchengeschichte als Material existenzialethischer Erwägungen*, Ullstein 1974, s. 1; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 76–77; P. Wenzel, *Görlitz 1945*, „Görlitzer Magazin” 2005, Nr 18, s. 14–29.

⁷⁶ AG, MSG, sygn. 3520, Schriftverkehr. Dr. Wolfgang J. C. Müller (Stetten, den 23. Juni 2005), mps.

⁷⁷ S. Senft, H. Więcek, op. cit., s. 220–221; R. Zgłobicki, *Ewakuacja jeńców wojennych Stalagu VIII A Görlitz-Moys w 1945 roku*, „Studia Śląskie” 1979, t. 35, s. 295.

(Liegnitz), czy Wałbrzychu (Waldenburg) prowadzeni byli przez Sudety, gdzie zostali wyzwoleni przez czerwonarmistów lub wojska amerykańskie⁷⁸.

W obozie pozostali wyłącznie niezdolni do marszu. 9 kwietnia 1945 r. do Stalagu VIII A Görlitz przybyło 217 chorych na gruźlicę Polaków ze szpitala jenieckiego w Tangerhütte. Zająli barak po kompanii karnej⁷⁹. Na początku kwietnia rozpoczęto ewakuację obozowego lazaretu do Arnau, ostatni transport rannych przewieziono trzema wagonami 26 kwietnia. Wówczas też na potrzeby chorych zaadaptowano gmach miejscowego gimnazjum, gdzie pracowali francuscy i belgijscy lekarze oraz aptekarze. 9 maja uruchomiono w mieście placówkę Armii Czerwonej, organizującej pomoc dla jeńców radzieckich⁸⁰.

Stacjonujące w koszarach przy obozie niemieckie oddziały oraz ostatnie grupy jeńców opuściły koszary 6 i 7 maja 1945 r. Pierwsza grupa złożona była z chorych jeńców polskich i radzieckich, zdolnych do marszu oraz jeńców radzieckich, przebywających w komandach pracy. Ta grupa została wyzwolona przez Armię Czerwoną pod Zalesiem Śląskim (Gross Walden). Druga grupa skierowała się w stronę Żytawy (Zittau). 8 maja 1945 r. na teren obozu wkroczyli żołnierze Armii Czerwonej 1. Frontu Ukraińskiego⁸¹.

III. Miejsce Pamięci Narodowej w Zgorzelcu

1. Miejsce Pamięci Narodowej i pomnik

Baraki Stalagu VIII A Görlitz zdemontowano w latach 1946–1948. Pozykaną cegłę przeznaczono na odbudowę stolicy⁸². W 1976 r. na terenach pobożowych wytyczono obszar Miejsca Pamięci Narodowej w Zgorzelcu oraz ustawiono pomnik, upamiętniający jeńców wszystkich narodowości stalagu⁸³.

⁷⁸ Z. Konečný, F. Mainuš, *Obozy jenieckie na Górnym Śląsku. Z dziejów stalagu cieszyńskiego*, Katowice 1969, s. 118–121; S. Senft, H. Więcek, op. cit. s. 178; H. Lauerwald, *In fremdem Land...*, s. 77–81; eadem, *Primum vivere...*, s. 114–117; R. Zgłobicki, *Ewakuacja...*, s. 304–306.

⁷⁹ B. Cereniewicz, *Lazaret „T”. Wspomnienia jeńca wojennego*, Kraków 1972, s. 240–278; AMŁZ, J. B. Gliński, *Mój Zgorzelec*, [b.p.]; R. Zgłobicki, *Liczebność i struktura...*, s. 98–100.

⁸⁰ RAG, MSG, sygn. 3520, Schriftverkehr. Dr. Wolfgang J. C. Müller.

⁸¹ B. Cereniewicz, op. cit., s. 211–240.

⁸² AMŁZ, J. B. Gliński, *Mój Zgorzelec...*, [b.p.].

⁸³ Teren Miejsca Pamięci Narodowej w Zgorzelcu wyznacza wschodnia linia graniczna obozu, która biegła wzdłuż głównego traktu obozowego. Pomnik stanął pośrodku placu, znajdującego się na północ od zabudowań komendantury. Pozostała część, wiodąca obecnie wzdłuż linii zieleni stanowiła drogę wjazdową. Na zachód od pomnika znajdowały się schody zewnętrzne zabudowań komendantury, natomiast w północno-zachodnim narożniku przedobozu, przed bramą wjazdową, w miejscu dzisiejszego parkingu, zlokalizowana była wartownia (AMMM, B. Schulz, A. Drieschner, *Geländeerkennung Stalag VIII A*, s. 8).

Jego pomysłodawcą była grupa francuskich kombatantów ze Stowarzyszenia Byłych Jeńców Oflagów i Stalagów VIII OW (*Amicale Nationale des Aciens Prisonniers de Guerre des Oflags et Stalags VIII*), reprezentowana przez płk. Jeana Olliera, prezydenta honorowego. Fundusze na ten cel pozyskano poprzez zbiorke datków, którą przeprowadzono wśród byłych jeńców obozu narodowości francuskiej i belgijskiej. Pomnik stanął na terenie byłej komendantury stalagu, przy wejściu do obozu. Jego projekt oraz koncepcję urbanistyczną zagospodarowania terenu opracowała Pracownia Sztuk Plastycznych w Zielonej Górze, obelisk z bolesławieckiego piaskowca w formie płonącej świecy wykonał zielonogórski artysta plastyk – Tadeusz Dobosz, a ogrodzenie wokół terenu – nauczyciele Technikum Energetycznego i Górniczego w Zgorzelcu. Uroczystość odsłonięcia pomnika odbyła się 22 lipca 1976 r. w obecności władz państwowych, wojewódzkich i miejskich, przedstawiciele środowisk kombatanckich z Polski, Francji i Belgii. Obok pomnika ułożono płytę, na której widnieje napis: *Miejsce uświęcone krwią i męczeństwem Jeńców Wojennych koalicji antyhitlerowskiej w czasie II wojny światowej 22 lipca 1976*. W 1994 r. z inicjatywy kombatantów francuskich na pomniku umieszczono marmurową płytę w języku francuskim i polskim o treści: *1939 Stalag VIII A 1945. Przez ten obóz przeszły, w nim żyły i cierpiały dziesiątki tysięcy jeńców wojny*⁸⁴.

2. Izby pamięci

Izba Pamięci w Zespole Szkół Zawodowych i Licealnych im. Górników i Energetyków Turowa w Zgorzelcu została utworzona staraniem nauczyciela historii Romana Zgłobickiego w 1973 r. Poświęcona jest historii Stalagu VIII A Görlitz. Obejmuje powojenną korespondencję, prowadzoną z byłymi jeńcami państw zachodnich oraz instytucjami w kraju i za granicą, zajmującymi się problematyką upamiętniania ofiar obozów jenieckich. Dokumentacja fotograficzna traktuje o historii stalagu od jego utworzenia do momentu ewakuacji jeńców i wyzwolenia obozu. Ekspozycję (w tym makiety) uzupełniają gabloty ze zdjęciami z uroczystości odsłonięcia pomnika, spotkań z przedstawicielami organizacji kombatanckich oraz zdjęcia prywatne Oliviera Messiaena. Przekazali je jeńcy francuscy i belgijscy. Wśród eksponatów prezentowana jest m.in. metaloplastyka o tematyce obozowej oraz obraz, przedstawiający stalag. W 1985 r. izba otrzymała Złoty Medal Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej.

⁸⁴ R. Zgłobicki, *Obozy i cmentarze wojenne...*, s. 101–116; C. Czubryt-Borkowski, J. Michasiewicz, *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walki i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945*, Warszawa 1988, s. 165.

Inicjatorem otwarcia 13 marca 1980 r. drugiej izby pamięci – w Szkole Podstawowej nr 1 w Pieńsku, była nauczycielka historii, Michalina Doszko. 11 kwietnia 1986 r. izbie przyznano Srebrny Medal Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej. Z okazji jubileuszu sześćdziesięciolecia utworzenia szkoły, 9 września 1989 r., z inicjatywy przedstawiciela środowisk kombatanckich – Adolfa Niemierskiego, nadano jej imię Polskich Żołnierzy Września 1939 r. W sierpniu 1999 r. większość bezcennych eksponatów, w tym relacje świadków, na temat funkcjonującego w szkole lazaretu rezerwy, spłonęła w pożarze. Izbę otwarto ponownie 15 maja 2002 r. z inicjatywy nauczycielki Krystyny Wągwrowskiej. Obecnie prezentowane są tam eksponaty i pamiątki, związane z okresem II wojny światowej, m.in. broń, elementy umundurowania oraz materiał ikonograficzny, tematycznie łączący się z historią pieńskiego lazaretu, żołnierzami września 1939 r., żołnierzami I i II Armii Wojska Polskiego, dziejami pieńskiego ruchu oporu oraz tajnego nauczania⁸⁵.

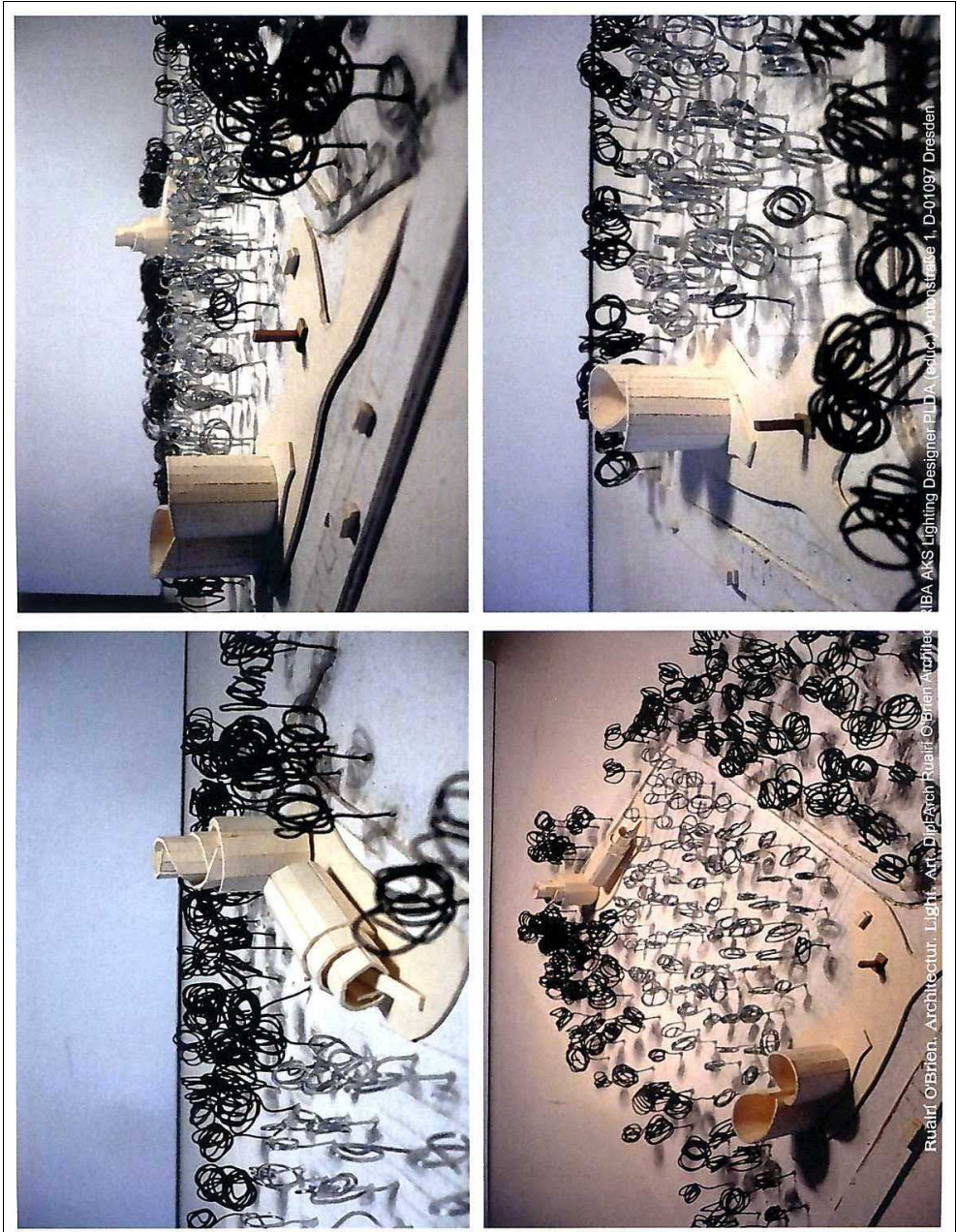
3. Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN

Teren Stalagu VIII A Görlitz znajduje się obecnie na granicy polsko-niemieckiej, we wschodniej części Zgorzelca. W grudniu 2004 r. powstał zamysł, żeby w tym miejscu, ważnym w kontekście wspólnej europejskiej historii, utworzyć Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN z myślą o dzieciach, młodzieży oraz artystach nie tylko dwóch sąsiadujących ze sobą miast, ale całego regionu. Centrum ma nie tylko spełniać zadania miejsca pamięci, ale przede wszystkim stać się płaszczyzną dla rozwoju nauki i szeroko pojętych działań artystycznych. Przedsięwzięcie ma charakter wyjątkowy, ponieważ stanowi jedyny tego typu projekt na obszarze obejmującym Euroregion Nysa, który proponuje tak szeroką ofertę edukacyjną, zwracając szczególną uwagę na wartości kształtujące samoświadomość historyczną i tożsamość kulturową. Postacią, która spajać ma dwa światy – okres II wojny światowej, naznaczony cierpieniem i śmiercią jeńców stalagu oraz czasy współczesne – jest Olivier Messiaen (1908–1992), francuski kompozytor, który w obozie spędził dziewięć miesięcy. W tym czasie skomponował wspomniane już dzieło *Kwartet na Koniec Czasu*, które weszło na trwałe do kanonu historii muzyki poważnej XX w.⁸⁶

Zamysł powołania stowarzyszenia i jego misję zaprezentowano po raz pierwszy publicznie we Wrocławiu 29 czerwca 2005 r., podczas spotkania delegacji województwa dolnośląskiego i kraju związkowego Saksonia. Wówczas też honorowy patronat nad inicjatywą utworzenia Stowarzyszenia MEETING-

⁸⁵ Patron szkoły, www.sp1piensk.edu.pl (on-line 25 X 2011 r.).

⁸⁶ J. Stankiewicz, op. cit., s. 103–121.

Ryc. 2. Projekt architektoniczny Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz *MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN* na terenach pobożowych

(Źródło: Archiwum MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN, Ruairí O'Brien, Meetingpoint Music Messiaen Zgorzelec. An Urbanistic-architectural Concept for a European Centre of Education and Culture in Zgorzelec Poland, [b.p.].)

POINT MUSIC MESSIAEN i centrum spotkań objęła zamieszkała w Paryżu wdowa po kompozytorze – Yvonne Loriod (1924–2010). W lipcu 2006 r. projekt uzyskał oficjalną akceptację i patronat Ministerstwa Nauki i Sztuki Saksonii.

Stowarzyszenie zostało utworzone w grudniu 2006 r. Obecnie jego zarząd składa się z siedmiu członków. Funkcję prezydenta stowarzyszenia pełni dr Albrecht Goetze, wiceprezydenta – Tomáš Kolafa, dyrektor Szkoły Muzycznej w Libercu. W zarządzie zasiadają ponadto Wolfgang Archner – dyrektor techniczny *Gerhart-Hauptmann-Theater* w Görlitz, Klaus Arauner – intendent tegoż teatru, Danuta Serafińska – dyrektor Liceum nr 5 w Zgorzelcu, Ines Thoermer – kierownik Biblioteki Miejskiej w Görlitz oraz Janusz Domin – kierownik Towarzystwa Kulturalnego we Wrocławiu.

Organizacja ta upowszechnia podejmowaną przez siebie działalność, starając się pozyskać wsparcie dla realizowanej koncepcji. Jej dokonania oraz projekt utworzenia centrum prezentowano m.in. w Palais d'Iéna, siedzibie Rady ds. Ekonomicznych i Socjalnych (*Conseil Economique et Social*) w Paryżu (19 stycznia–4 lutego 2007 r.) oraz na spotkaniu przedstawicieli Ministerstwa Nauki i Sztuki Saksonii, władz miast i powiatów Görlitz oraz Zgorzelca (25 października 2007 r.). W lutym 2007 r. wójt gminy Zgorzelec przekazał stowarzyszeniu 14 ha terenów poobozowych na cel budowy centrum spotkań. Dalsze rozmowy doprowadziły do nawiązania w sierpniu 2008 r. trwałej współpracy pomiędzy stroną polską i niemiecką, tj. powiatem, miastem i gminą Zgorzelec, Fundacją Centrum Wspierania Przedsiębiorczości, powiatem Görlitz oraz Stowarzyszeniem MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. Symboliczny kamień pod budowę centrum spotkań wmurowano 10 grudnia 2008 r.

W czerwcu 2009 r. wyłoniono zwycięzcę konkursu na projekt Centrum Spotkań w Zgorzelcu. Pawilonowy kompleks, zaprojektowany przez irlandzkiego architekta Ruairí O'Briena, składać się będzie z czterech elementów, tj. dwuelementowego Gmachu Pamięci (*Gedenkbau*), który stanie na Wyspie Pamięci (*Insel des Gedenkes*) oraz sali teatralno-widowiskowej i Domu Oliviera Messiaena, które złożą się na Wyspę Nadziei (*Insel der Hoffnung*). W kompleksie przewidziano miejsce dla Izby Pamięci, poświęconej historii Stalagu VIII A Görlitz, sal wystawienniczych, biblioteki, archiwum oraz pracowni konserwatorskich. Projekt ma charakter proekologiczny, nie ingeruje w ekosystem i stara się zachować naturalne siedliska ptaków, które stanowiły inspirację dla O. Messiaena (Ryc. 2).

Projekt budowy oraz plan działań Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN, przedstawiony 22 stycznia 2010 r. eurodeputowanym i dyplomatom w Brukseli, przez Minister Nauki i Sztuki prof. Sabine von Schorlemer, wspólnie z innymi partnerami kooperującymi, spotkał się z zainteresowaniem i uznaniem. 29 czerwca 2011 r. komisja, składająca się z przedstawicieli strony władz województwa

dolnośląskiego i kraju związkowego Saksonii podpisała umowę, dotyczącą sfinansowania realizacji pierwszej części projektu architektonicznego w postaci Gmachu Pamięci.

Od lipca 2007 r. stowarzyszenie, zainspirowane pracami badawczymi zgo-rzeleckiego historyka R. Zgłobickiego, prowadzi warsztaty historyczne na terenach poobozowych, przy wsparciu niemieckiej Fundacji „Pamięć, Odpowiedzialność, Przyszłość” (*Erinnerung, Verantwortung, Zukunft*). W lipcu 2008 r. odbył się pierwszy obóz letni (*Internationaler Workcamp*) na terenach ówczesnego obozu, podczas którego rozpoczęto również wspomniane wcześniej badania archeologiczno-geodezyjne. Dotychczasowe warsztaty zgromadziły młodzież z 11 państw, wśród których dominują Polacy, Niemcy oraz Włosi. Młodzi ludzie uczestniczą w pielęgnowaniu terenu i dokumentowaniu śladów przeszłości podczas warsztatów tematycznych. Świadectwem ich pracy są tablice informacyjne, ustawione przy wejściu na teren Miejsca Pamięci Narodowej oraz wzdłuż ówczesnej drogi obozowej, które w sposób słowno-ikonograficzny informują o historii i topografii obozu. Autorami koncepcji plastycznej są pracownicy stowarzyszenia. Na miejscu ówczesnego baraku teatralnego i kaplicy ustawione zostały metalowe konstrukcje autorstwa rzeźbiarza Matthiasa Beiera, dla których inspiracją był *Kwartet na Koniec Czasu* O. Messiaena. Docelowo planowane jest ustawienie ośmiu instalacji symbolizujących osiem części kwartetu.

MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN prowadzi ponadto szereg działań o charakterze kulturalnym. Od października 2008 r. współpracuje z Drezdeńską Kapelą Państwową (*Staatskapelle Dresden*). Stowarzyszenie realizuje również zadania z zakresu edukacji muzycznej. Na przełomie 2004 i 2005 r. zrealizowało pierwszy projekt plastyczny do kompozycji Modesta Pietrowicza Musorgskiego *Obrazy jednej Wystawy* (*Bilder einer Ausstellung*), w którym uczestniczyło prawie tysiąc dzieci i młodzieży Euroregionu Nysa. W marcu 2005 r. zorganizowano pierwszy festiwal muzyczny pod hasłem „*Europa to muzyka*” (*Europa ist Musik*), w którym aktywnie wzięło udział ok. 400 dzieci i młodzieży. Przeprowadzono również dwie edycje projektu „*Muzyka uczy latać*” (*Musik macht Flüge*), których efektem finalnym jest prezentacja samodzielnie przygotowanych przez uczestników projektów muzyczno-tanecznych. Celem przybliżenia młodym odbiorcom świata muzyki dwa razy w miesiącu *Gerhart-Hauptmann-Theater* oraz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN współorganizują przedstawienia muzyczne i koncerty.

Zakończenie

Na początku XXI w. historia Stalagu VIII A Görlitz odczytywana jest na nowo, czemu początek dały prace badawcze, podejmowane przez lokalnych pasjonatów historii – Romana Zgłobickiego i Hannelore Lauerwald oraz pra-

owników Muzeum Łużyckiego w Zgorzelcu i Muzeum Śląskiego (*Schlesisches Museum*) w Görlitz. Z powodu braku dostępu do wiarygodnych źródeł wiele problemów pozostaje nierozwiązanych, dotyczą one przede wszystkim ustalenia łącznej liczby osadzonych w stalagu oraz liczby ofiar, głównie w odniesieniu do jeńców radzieckich, a także miejsc ich pochówku. Podjęte działania badawcze powinny również zmierzać do przeprowadzenia dalszych kwerend i gruntownego omówienia zjawiska pracy przymusowej jeńców stalagu.

Zapomnianą przez otoczenie historię Miejsca Pamięci Narodowej w Zgorzelcu, w kontekście postaci Oliviera Messiaena, przypomina Stowarzyszenie MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN. Koncepcja utworzenia w miejscu ówczesnego stalagu Europejskiego Centrum Edukacyjno-Kulturalnego Zgorzelec-Görlitz ma niewątpliwie wymiar ponadczasowy i stanowi niekonwencjonalną, w skali Europy, formę upamiętnienia ludzkich losów i tragedii okresu II wojny światowej. Sięganie do korzeni miejsca, poprzez eksponowanie wątków z historii regionalnej i dialog w języku sztuki, służyć będzie kształtowaniu wspólnej tożsamości kulturowej.

STALAG VIII A GÖRLITZ. HISTORY – PRESENT TIMES – FUTURE

(Summary)

In the first months after the outbreak of World War 2, in Görlitz (in Polish – Zgorzelec), a transition camp was established, which – after September 1939 – was transformed into a *stalag* – a camp for private soldiers and non-commissioned officers. Stalag VIII A Görlitz made the second largest prisoner-of-war camp in the VIIIth Military District. It is estimated that in the years of World War 2 there were about 100–120 thousand POWs detained in it, among them Poles, the French, Belgians, the British, Italians, Yugoslavians, Slovaks and Soviet POWs.

The huts of the former *stalag* were pulled down in the years 1946–1948. In 1976, in the area of the former camp, the Site of National Remembrance was arranged and a monument dedicated to POWs of all nationalities of the *stalag* in Zgorzelec/Görlitz was erected. In 2006, in Görlitz, upon the initiative of Dr. Albrecht Goetze, Association MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN was established. It realizes numerous projects of the cultural-educational character aimed at drawing attention of the public to the value of dialogue through the language of music with reference to the history of the camp and the figure of the composer Olivier Messiaen. The mission of the Association is to be continued in the future by *Europejskie Centrum Edukacyjno-Kulturalne Zgorzelec-Görlitz* MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN (European Educational-Cultural Centre), which is being organized in the area of the former camp in Zgorzelec nowadays.

STALAG VIII A GÖRLITZ. GESCHICHTE – GEGENWART – ZUKUNFT

(Zusammenfassung)

In den ersten Monaten nach Ausbruch des Zweiten Weltkriegs wurde in Görlitz (poln. Zgorzelec) ein Durchgangslager errichtet und im September 1939 in ein Stalag für Soldaten und Unteroffiziere umgewandelt. Das Stalag VIII A Görlitz war zweitgrößtes Gefangenenlager im 8. Wehrkreis. Schätzungsweise gingen dadurch in den Jahren des Zweiten Weltkriegs etwa 100.000 bis 120.000 Gefangene, darunter Polen, Franzosen, Belgier, Briten, Italiener, Jugoslawen, Slowaken und sowjetische Gefangene.

1946–1948 wurden die Baracken des ehemaligen Stalags demontiert. 1976 wurde im einstigen Lagergelände eine Nationale Gedenkstätte angelegt und ein Denkmal für die Görlitzer Stalag-Gefangenen aller Nationalitäten errichtet. Im Jahr 2006 gründete sich in Görlitz auf Anregung von Dr. Albrecht Goetze der MEETING-POINT MUSIC MESSIAEN e.V. Mit zahlreichen Kultur- und Bildungsprojekten macht dieser die Öffentlichkeit auf den Wert des Dialogs durch die Sprache der Musik in Anknüpfung an die Geschichte des Lagers und den Komponisten Olivier Messiaen aufmerksam. Diesen Auftrag soll in Zukunft ein derzeit im ehemaligen Lagergelände in Zgorzelec entstehendes Europäisches Bildungs- und Kulturzentrum Zgorzelec-Görlitz MEETINGPOINT MUSIC MESSIAEN weiter fortführen.